

- старобрядцев отделения церкви от государства). Ист. очерк. — Изд. 2-е. — М., 1917.
7. Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старобрядческой) Церкви. — Барнаул, 1999.
  8. Силантьева-Скоробогатова В., Касим Г. и др. Вилково — город в дельте Дуная. — Одесса, 1996.
  9. Скальковский А. А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии // ЖМВД. — Ч. VIII. — 1845. — С. 61-82.
  10. Собрание постановлений по части раскола. — СПб., 1858.
  11. Філія Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїл (далі: ФДАОО в м. Ізмаїлі). — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 280.
  12. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 6.
  13. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 7.
  14. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 17.
  15. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 18.
  16. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 136. — Оп. 1. — Спр. 252.
  17. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 513. — Оп. 1. — Спр. 196.
  18. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 513. — Оп. 1. — Спр. 235.
  19. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 4.
  20. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 134.
  21. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 159.
  22. ФДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 592. — Оп. 1. — Спр. 5.
  23. ФДАОО м. Ізмаїлі. — Ф. 592. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 12.

Т. М. Шершун

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА КУПЕЦЬКОГО СТАНУ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Сьогодні, як і в минулому, в економічному житті держави спостерігається зіткнення інтересів влади та підприємців. Які ж шляхи порозуміння та компромісів з урядом знаходили ділові кола у ХІХ столітті? Відповідь на це запитання спробуємо знайти у діяльності купецтва Російської імперії в кінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст.

Про правові умови існування купецтва Південної України є відомості у роботах багатьох авторів. В ХІХ ст. цікавий фактичний матеріал наводили А. Мітьков, Д. Мейер, А. Скальковський, І. Дитятін, Г. Небольсин [1] та ін., а у ХХ ст. — С. А. Покровський, С. Я. Бо-

ровой, М. К. Рожкова, П. Г. Риндзюньський, Б. Н. Міронов, П. Герлігі [2]. Однак спеціально це питання не досліджувалося. Значною мірою це пов'язано зі станом джерельної бази — вона обмежена і різномірна. Однак деякі архівні джерела та матеріали “Повного зібрання законів Російської імперії” [3] дають можливість охарактеризувати і проаналізувати зміну юридичного становища купецтва Південної України в кінці XVIII — першій половині XIX ст.

У досліджуваній період становий принцип лежав в основі торгово-промислового законодавства дореформенної Росії. Воно було направлене перш за все на збереження прав і привілеїв гільдійського купецтва, це законодавство чинило перешкоди розвитку селянської торгівлі та промислам, тобто реальним конкурентам купецтва. Але з іншого боку це ж законодавство захищало права і привілеї іншого стану, який був опорою російського самодержавства — дворянства. В нових умовах економічного розвитку ці два провідні стани держави зустрічалися у конкурентній боротьбі, і доля цієї боротьби була в руках уряду. Тому уряд, виступаючи в ролі арбітра, був змушений ставати на бік того чи іншого стану, саме ця риса російської дореформенної дійсності і ознаменувала собою неоднозначний, частіше суперечливий характер законодавства Російської імперії та торговельного законодавства зокрема.

Згідно з законом від 1775 р. було запроваджено новий поділ міського населення Російської імперії на гільдійське купецтво, міщанство та цехових ремісників [4]. Міське положення 1785 р. підтвердило класифікацію 1775 р. і її підставу — розмір оголошеного капіталу та рід занять [5]. Гільдійське купецтво було звільнене від сплати подушного податку, отримало право відкupu від рекрутської повинності грошима, також купці перших двох гільдій були позбавлені тілесних покарань і набули право їздити в кареті запряженою парою коней (до цього лише однокінкою — *Т. III.*). Міщанство не отримало таких значних привілеїв як купецтво. Тому з указанного часу можемо вважати, що відмінності між купецьким і міщанським станами отримали соціальний характер, перехід купців у міщани та навпаки стало належати до вертикальної мобільності, між іншим, зникли відмінності між групами та станами стратифікованого суспільства Російської імперії [6]. Слід підкреслити, що належність до купецького стану перестала бути спадковою, як це було

раніше, купецькі привілеї купувалися, а не успадковувалися. Сплативши певну суму грошей, міщанин, ремісник або селянин міг стати купцем будь-якої гільдії, а збанкрутілий купець, який був не в змозі заплатити збір з капіталу, автоматично переходив у міщанство.

Як відомо, розподіл купців по гільдіях відбувався згідно з розміром оголошеного капіталу, з якого знімався з 1775 р. одинвідсотковий гільдійський збір, що замінив усі існуючі до цього часу приватні промислові збори [7]. Цікаво, що кожен купець добровільно повідомляв владі про розміри своїх прибутків, з яких і сплачував відсоток державі. Якщо хтось із купців виказував іншого, буцімто останній не сплачує податки у повному обсязі, такий купець міг ще сплатити штраф за наклепи. Тобто у випадку оголошення капіталів влада апелювала до чесності та до комерційної порядності кожного купця.

Розмір оголошеного капіталу, необхідний для зарахування в одну з купецьких гільдій, а також розмір гільдійського збору зростає протягом зазначеного періоду до 1824 р. З 1775 р. до 1807 р. мінімальний розмір оголошеного капіталу збільшився для купців першої гільдії з 10 000 до 50 000 карб., тобто втричі; другої гільдії — з 1 000 до 20 000, у 20 разів; третьої гільдії — з 500 до 8 000 карб., в 16 разів. Гільдійський збір зростає ще відчутніше: за 1775–1821 рр. з купців першої гільдії — з 100 до 3 212 карб. (в 32 рази), другої гільдії — з 10 до 1 345 карб., в 13,5 рази, третьої гільдії з 5 до 438 карб., в 87,6 рази [8]. Установлений в 1775 р. збір із купецьких капіталів у 1% був збільшений, у 1812 р. він складав 4,75%, не враховуючи міських зборів. Навіть якщо не брати до уваги зростання цін в 1,3 рази та знецінення паперових асигнацій, що досягло у 1824 р. 400 %, то цілком очевидно, що і реальний і майновий ценз запису в купецтво всіх бажаних та реальна платня за перебування в цій привілейованій частині міського населення протягом 1775–1824 рр. істотно зросли. Причому така тенденція особливо дається взнаки для запису у третю гільдію, так уряд прагнув захистити інтереси купецтва, обмежуючи повальний вступ розбагатілого міщанства до гільдій. Однак, з іншого боку така політика уряду була не до вподоби більшості гільдійського купецтва, яке не хотіло сплачувати високі стягнення держави. Досліджуючи чисельність купецтва по гі-

льдіях у зазначений період, спостерігаємо зменшення кількості купців у I та II гільдіях та збільшення у III. Тобто вони свідомо оголошували менші розміри своїх капіталів з метою запису у нижчі гільдії та сплати менших податків. Тому в 1824 р. мінімальний розмір оголошеного капіталу було збережено, однак промислове оподаткування купецтва зменшено у 1,4 рази, воно повернулося до рівня 1812 р. У 1839 р. усі купецькі збори з асигнацій переведено у срібло і вони лишилися без змін до 1863 р. [9]

Щоб заохотити найбільш заповзятливих купців, уряд у 1785 р. зі складу першої гільдії купецтва виділив особливу станову категорію — “іменитих громадян” — найбільш багатих торговців, банкірів, промисловців, це звання надавалося також науковій та художній інтелігенції [10]. Але ніяких привілеїв це звання не надавало. У 1832 р. на зміну цьому званню уряд запровадив нове — “почесне громадянство”, його могли отримати купці I та II гільдій за сумлінну службу на державній чи громадській посаді або в разі постійного перебування у рядах однієї гільдії протягом 10-20 років та ведення лише оптової зовнішньої чи внутрішньої торгівлі [11]. На відміну від іменитих, почесні громадян отримали низку привілеїв: вони могли брати участь у міському самоврядуванні, носити шпагу та з’являтися при імператорському дворі [12]. Як бачимо, категорія “почесного громадянства” за привілеями та за соціальним статусом була ближча до дворянського стану, до того ж це звання було спадковим і тому приваблювало купців, які ждали отримати більше особистих і майнових прав та привілеїв.

Ще щодо загальних умов існування купецького стану та його місця в соціальній ієрархії Російській імперії, тепер розглянемо його внутрішньоправові умови та їх зміну протягом першої половини XIX ст. Купці оголошували капітал у кінці року (у грудні — *Т. III.*) на майбутній рік, таким чином купець встановлював на рік вперед обсяги та напрямок своєї торгово-промислової діяльності згідно із сумою сплаченого ним податку, така процедура не могла позитивно позначатися на комерційній діяльності купців, що було великою перешкодою інтересам купецького підприємництва [13]. Адже важко прогнозувати на рік успішність своєї торговельної діяльності, тому не рідко купці банкрутіли, не в змозі сплатити купецький збір на майбутній рік, отримуючи збитки протягом року.

Особливо виразно простежується суперечливий характер економічної політики уряду у “Додаткових постановах про улаштування гільдій та торгівлі інших станів”, виданий у 1824 р. [14], результат реформ міністра фінансів Канкріна. У цих постановах уряд суворо регламентував торгові права різних станів, обмежував привілеї гільдійського купецтва і дрібних промисловців та торговців із середовища селян та міщан.

З іншого боку непохитним у межах імперії лишалося право приватної власності на рухоме і нерухоме майно. Доходило до того, що дружина купця могла ще при житті чоловіка самостійно користуватися та розпоряджатися частиною власності чоловіка як своєю, яка юридично у відношенні права володіння вважалось її окремою власністю [15]. Так архівні матеріали свідчать, що іноді дружини купців виступали в ролі власниць торговельних кораблів або магазинів [16]. Крім того, дружини купців іноді виступали поручителями своїх чоловіків, а інколи сплачували за них гільдійські збори [17]. Система поруки була нелегким клопотом для купецтва, юридично кожен купець мав право укладати торгові угоди, брати відкупи та підряди на заняття торгівлею місцевою роздрібною та оптовою, володіння різного роду промисловими підприємствами [18]. Однак у реалізації цих своїх прав купці зустрічалися зі складними умовами життя у феодально-кріпосницькій державі з її нерозвиненим і повільним товарообігом і так званим громадським “схваленням” індивідуального підприємництва або ж круговою порукою. У реальному житті, щоб укласти угоду кожен купець повинен був надати схвалення від міського товариства, і крім того, поручитися за себе. Також слід було довести як свою кредитоздатність, так і своїх поручителів [19].

Важким проявом домінуючої обмежувальної системи, що панувала в країні, було закріплення купців за містом, а в умовах малорозвинутого внутрішнього ринку це було економічно збитково і болісно вражало вітчизняне купецтво. Щоб поїхати до іншого міста у комерційних справах купець мав отримати паспорт, що дозволяв тимчасовий від'їзд із міста, однак він мав сплатити за весь строк своєї відсутності грошові податки до державного та місцевого бюджету [20].

Дослідники не раз підкреслювали, що на Півдні Російської імперії юридичні умови існування комерційного стану дуже сприят-

ливі. Міста цього регіону користувалися низкою привілеїв: звільнені від постоїв, отримували державні субсидії на розбудову, право вільної торгівлі (порто-франко — *Т. III.*), гільдійські збори йшли до місцевої скарбниці, а не загальноімперської і т. ін [21]. До того ж, низку привілеїв отримало і саме купецтво: менший розмір гільдійських зборів, особливо на користь міста, вільну торгівлю у всіх чорноморських портах імперії, право отримувати паспорти та торговельні свідоцтва у місцевої адміністрації [22]. Так, наприклад, саме на прохання місцевого купецтва в Одесі у 1808 р. було відкрито Комерційний суд, що був найпершим на теренах імперії, особливо його інститут “присяжних стряпчих” [23]. Переглядаючи його справи, впадає в око незначна кількість банкрутств у порівнянні з кількістю торговельних угод [24]. Пропорція невирішених справ складає 1/3 загальної кількості судових справ на рік, що розглядалися цією установою. Дослідник XIX ст. Д. Мейер цікавився юридичним аспектом торговельних операцій в Одесі, підкреслював, що про чесність одеських купців відомо у межах всієї імперії. Висловлюючи думку про чесність кіпців у веденні своїх справ, підкреслював, що вони ретельно дотримуються юридичного боку [25].

Особливості економічної політики царського уряду в цей період яскраво відображено у діяльності Комерційного банку (1818 — 1860 рр.) [26]. У країні склалися розбіжності між кредитною політикою і об’єктивними потребами економічного розвитку. Реорганізація облікової контори, що в Одесі існує з 1806 р., в Комерційний банк у 1818 р. по суті представляла собою спробу пристосувати кредитну систему імперії до найнеобхідніших і життєво важливих потреб економіки регіону. Крім державних банківських установ були і приватні. Так перший банківський будинок виник в Одесі у 1801 р., він належав неогоціанту Фурньє, відомого по торговельних справах у Тулоні, Неаполі, Палермо [27]. Дослідники схиляються до думки, що на середину 20-х рр. XIX ст. в Одесі існувало близько десяти банківських установ, що належали переважно купецтву [28]. Але приватні банки не могли задовольнити зростаючі потреби внутрішньої торгівлі та промисловості. Відомо, що іноземні купці, які займалися торговельною діяльністю в Росії, проводили часто і лиховарсько-кредитні операції. Вони використовували нестачу обігових коштів у російських купців та дорожнечу кредиту.

Ураховуючи все зазначене, можна зробити висновок, що правові умови існування купецького стану були достатньо сприятливими, хоча іноді суперечили соціально-економічним вимогам часу. Протягом зазначеного періоду, уряд провів низку змін у юридичному становищі купців, що в цілому відіграло позитивну роль у покращанні життя останнього.

Література:

1. *Митьков А.* Очерк торгово-юридической статистики Одессы // Труды Одесского статистического комитета. — Вып. 1. — Одесса: тип. П. Францова, 1865. — С. 311-316; *Мейер Д.* Юридические исследования относительно торгового быта Одессы. — Казань: изд. И. Дубровина, 1855. — 46 с.; *Скальковский А.* Записки о торговых и промышленных силах Одессы (составленные в 1859 г.) — С. Пб.: тип. Безобразова, 1865. — 182 с.; *Скальковский А.* — Коммерческое народонаселение г. Одессы // Одесский вестник. — 1854. — 17 января; *Дитятин И. И.* Устройство и управление городов России. Городское самоуправление в настоящее время. — Ярославль: тип. Г. В. Фалька, 1877. — 562 с.; *Небольсин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. — С. Пб.: тип. МВД, 1850. — 314 с.
2. *Покровский С. А.* Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. — М.: Межд. книга, 1947. — 401 с.; *Боровой С. Я.* Из истории кредитной политики России в период разложения крепостничества (Коммерческий банк) // Сборник трудов одесского кредитно-экономического института. — Т. III. — М.: Котлякова, 1955. — С. 93-123; *Боровой С. Я.* Кредит и банки России. — М.: Политиздат, 1958. — 288 с.; *Боровой С. Я.* Некоторые особенности промышленного развития Южной Украины в дореформенный период // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 4-5. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 113-117; *Боровой С. Я.* Особливості формування населення міст Південної України // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — 1982. — Вип. 16. — С. 63-98; *Рожкова М. К.* Экономическая политика правительства // Очерки экономической истории России первой половины XIX века. Сборник статей. — М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1959. — С. 246-276; *Рындзюнский П. Г.* Гильдейская реформа Канкрин 1824 года // Исторические записки. — 1952. — № 40. — С. 110-139; *Рындзюнский П. Г.* Городское гражданство в дореформенной России. — М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1958. — 559 с.; *Рындзюнский П. Г.* Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX века. — М., 1959. — С. 276-359; *Миронов Б. Н.* Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. — Л.: Наука, 1990. — 272 с.; *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794-1914. — К.: Критика, 1999. — 382 с.

3. *Полное собрание законов Российской империи.* — Собрание I (далі ПСЗРІ-I). — С. Пб., 1830. — Т. 1-49.; *Полное собрание законов Российской империи.* — Собрание II (далі ПСЗРІ-II). — С. Пб., 1848. — Т. 1-49.
4. *ПСЗ-I.* — Т. 19. — № 14 327.
5. *Там само.* — № 14 632.
6. *ПСЗ-I.* — Т. 23. — № 17 223.
7. *ПСЗ-I.* — Т. 19. — № 14 327.
8. *Там само.* — Т. 39. — № 30 115, § 35-39.
9. *Миронов Б.* Вказ. праця. — С. 162, 165.
10. *ПСЗ-I.* — Т. 22. — № 16 188, § 132-137.
11. *ПСЗ-II.* — Т. 7. — № 5 284; т. 8. — № 6 674.
12. *Там само.* — Т. 11. — № 9 231.
13. *Рындзюнский П. Г.* Городское гражданство в дореформенной России. — М., 1958. — С. 300, 301; ПСЗ-I. — Т. 22. — № 16 188, § 92-106.
14. *ПСЗ-I.* — СПб., 1830. — Т. 39. — № 30 115.
15. *Рындзюнский П. Г.* Городское население ... — С. 299; ПСЗ-I. — Т. 22. — № 16 188, § 109.
16. *Державний архів Миколаївської області (ДАМО — далі).* — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 10 зв.
17. *ДАМО.* — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 632. — Арк. 7-7 зв.
18. *ПСЗ-I.* — Т. 29. — № 22 418, ст. 11-17.; Т. 39. — № 30 115, § 1, 5, 7.
19. *Там само.* — Т. 28. — № 21 547.
20. *Там само.* — Т. 29. — № 22 418, ст. 11-17.; Т. 39. — № 30 115, § 1, 5, 7.
21. *ПСЗ-I.* — Т. 12. — № 15 935; Т. 34. — № 26 792; Т. 50. — № 30 486; ПСЗ-II. — Т. 3. — № 2 560; Т. 5. — № 3 821; Т. 6. — № 4 361; Т. 7. — № 5 275; Т. 12. — № 10 063.
22. *ПСЗ-II.* — Т. 10. — № 10 224; Т. 34. — № 34 691; Т. 36. — № 37 631.
23. *Митьков С.* — Вказ. праця. — С. 311; ПСЗ I. — СПб., 1830. — Т. 30. — № 22 886.
24. *ДАОО.* — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 45, 98, 102, 138, 144.
25. *Мейер Д.* Вказ праця. — С. 12.
26. *Боровой С. Я.* Из истории кредитной политики России в период разложения крепостничества (Коммерческий банк)// Сборник трудов Одесского кредитно-экономического института. — Т. III. — М., 1955. — С. 100; ПСЗ-I. — Т. 30. — № 22 886.
27. *Скальковский А.* Первое тридцатилетие г. Одессы... — Одесса, 1837. — С. 98.
28. *Герлігі П.* Вказ. праця. — С. 99.